

PILOT PROJEKAT O SEKSUALNOM OBRAZOVANJU I LJUDSKIM ODNOSIMA

*PRIRUČNIK
2018*

Pripremili

Thomas Stocks i

Dr Janine Natalya Clark

UNIVERSITY OF
BIRMINGHAM

Ovaj priručnik izrađen je u okviru istraživačkog projekta 'Edukacija i senzibilizacija u borbi protiv seksualnog nasilja u konfliktu: Borba protiv predrasuda i socijalne stigme u Bosni i Hercegovini'. Finansiran od strane Economic and Social Research Council (ESRC – Vijeće za ekonomska i društvena istraživanja) iz Ujedinjenog Kraljevstva, projekat vodi Dr Janine Natalya Clark, vanredna profesorica rodni studija, međunarodnog krivičnog prava i tranzicijske pravde na Pravnom fakultetu Univerziteta Birmingham. Udruženje Snaga Žene u Tuzli također je uključeno u projekat. Ovaj priručnik pripremili su Thomas Stocks, istraživački pomoćnik i doktorant na Univerzitetu Birmingham i Janine Natalya Clark.

UVOD - DR JANINE NATALYA CLARK

Bez obzira na prevalenciju seksualnog nasilja u sukobima širom svijeta, često ne postoji dovoljno razumijevanja za muškarce i žene koji su preživjeli silovanje, seksualno zlostavljanje i genitalno premlaćivanje. To je zbog društvene stigme koja je obično povezana sa ovim zločinima. S ciljem rješavanja problema stigme u Bosni i Hercegovini, ja sam 2016. godine osmislila projekat **'Edukacija i senzibilizacija u borbi protiv seksualnog nasilja u konfliktu: Borba protiv predrasuda i socijalne stigme u Bosni i Hercegovini'**. Tokom prve faze projekta, održani su interaktivni razgovori u 21 srednjoj školi širom Bosne i Hercegovine. Ovi razgovori dali su mladim ljudima vrijednu priliku da nauče o seksualnom nasilju u konfliktima, od genocida u Ruandi, višedecenijskog sukoba u Kolumbiji i tekućem nasilju u Mijanmaru, kao i da postave pitanja i da iznesu svoja razmišljanja o tome kako ovi zločini utiču na živote preživjelih. U ovom projektu je do sada učestvovalo ukupno 444 učenica i 363 učenika i oni su popunili upitnike prije i poslije razgovora. Ovaj priručnik predstavlja drugu fazu projekta. Ozbiljno pitanje seksualnog nasilja zahtijeva više od jednokratnih razgovora. Umjesto toga, o njemu je potrebno podučavati unutar šireg okvira, a seksualno obrazovanje i ljudski odnosi nudi optimalan okvir. Ovaj priručnik daje neke važne pozadinske informacije, kao i različite teme vezane za seksualno obrazovanje i ljudske odnose, planiranje časova i razrednih aktivnosti. Iako je priručnik samo vodič, nadamo se da će Vam biti koristan.

Dr Janine Natalya Clark

OPRAVDANOST NASTAVNOG PLANA

Organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, nauku i kulturu (UNESCO, 2015) naglasila je da je pristup sveobuhvatnom, nepristrasnom i ispravnom seksualnom obrazovanju i obrazovanju o ljudskim odnosima, ljudsko pravo koje pokriva Opšta deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine. Vlade imaju obavezu da zaštite zdravlje, dobrobit i dostojanstvo.

Prema Odboru za prava djeteta, Odboru za uklanjanje svih oblika diskriminacije nad ženama i Odboru za ekonomska, socijalna i kulturna prava, nedostatak pristupa seksualnom zdravstvenom obrazovanju predstavlja prepreku realizaciji ovih ljudskih prava.

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO, 2010), odgoj iz seksualnosti nastoji kod mladih ljudi ostvariti sljedeće:

- "Da doprinesu društvenoj klimi koja je tolerantna, otvorena i koja poštuje seksualnost, različite životne stilove, stavove i vrijednosti."
- "Da poštuju spolne raličitosti i rodne razlike i budu svjesni seksualnog identiteta i rodni uloga."
- "Da osnaže ljude kako bi napravili informirane odabire na temelju razumijevanja i odgovornog djelovanja prema sebi i svom partneru".
- "Da budu svjesni i imaju znanje o ljudskom tijelu, njegovom razvoju i funkcijama, posebno u vezi sa seksualnošću."
- "Da budu u mogućnosti da se razviju kao seksualna bića, što znači da nauče da iskažu osjećanja i potrebe, da dožive seksualnost na ugodan način i da razviju vlastite rodne uloge i seksualni identitet."
- "Da dobiju odgovarajuće informacije o fizičkim, kognitivnim, društvenim, emocionalnim i kulturnim aspektima seksualnosti,

kontracepciji, prevenciji seksualno prenosivih bolesti i HIV-a i seksualnoj prisili.”

- “Da imaju potrebne seksualne sposobnosti da se bave svim aspektima seksualnosti i odnosa.”
- “Da imaju informacije o pružanju i pristupu savjetovanju i medicinskim uslugama, posebno u slučaju problema i pitanja koja se odnose na seksualnost.”
- “Da iznesu mišljenje o seksualnosti i različitim normama i vrijednostima u vezi sa ljudskim pravima kako bi razvili vlastite kritičke stavove.”
- “Da mogu izgraditi (seksualne) odnose u kojima postoji međusobno razumijevanje i poštovanje potreba i granica drugih i da imaju jednak odnose. Ovo doprinosi prevenciji seksualnog zlostavljanja i nasilja.”
- “Da mogu komunicirati o seksualnosti, emocijama i odnosima i da imaju rječnik potreban za to.”

Za realizaciju zdravstvenog seksualnog obrazovanja i obrazovanja o odnosima, Svjetska zdravstvena organizacija (WHO 2010) preporučuje uključivanje sedam usmjeravajućih principa. Ovaj pilot program seksualnog obrazovanja nastoji da se pridržava ovih principa na sljedeće načine:

1. Učešće mladih: kad god je moguće, mladi ljudi bi trebali biti uključeni u realizaciju sadržaja. Ovaj program uključuje učešće mladih kroz razvijanje primjera planova časova koji uključuju prezentacije i vršnjački vođene nastavne aktivnosti.

2. Interaktivno obrazovanje koje uključuje potrebe učenika: kao dio ovog programa seksualnog obrazovanja preporučuje se da učenici imaju redovne prilike da postavljaju pitanja i da identifikuju bilo kakve specifične probleme o kojima bi željeli raspravljati.

3. Kontinuirano obrazovanje: Ovaj program seksualnog obrazovanja dizajniran je kao eksperimentalni pilot projekat koji će inicijalno trajati dvije godine. Međutim, on prepoznaje značaj povezivanja sa lokalnim organizacijama koje mogu pružiti kontinuiranu podršku mladim ljudima u pitanjima koja se odnose na seksualno obrazovanje i ljudske odnose.

4. Korištenje višesektorskog pristupa: ovaj program preporučuje uključivanje lokalnih zdravstvenih predstavnika i relevantnih organizacija u realizaciju materijala kad god je to moguće.

5. Usmjerenost na kontekst: Ovaj program dizajniran je da osigura okvir koji će koristiti nastavnici. Njegov pristup treba da bude fleksibilan kako bi osigurali da realizirani sadržaj odražava zajednicu i obrazovne vrijednosti.

6. Saradnja sa roditeljima i voditeljima zajednice: Seksualno obrazovanje i ljudski odnosi koje se podučava u školama čini samo jedan dio obrazovanja mladih ljudi u ovoj oblasti. Roditelji i zajednica i/ili vjerske vođe igraju značajnu ulogu u razvoju mladih ljudi i važno je tokom realizacije ovog programa ohrabriti dijalog sa ovim grupama.

7. Rodno reagiranje: Ovaj program ima za cilj rješavanje problema mladih žena i muškaraca. Ako je moguće, preporučuje se da i nastavnici realizuju časove seksualnog obrazovanja, kako bi učenicima oba spola pružili priliku da razgovaraju s nekim u povjerenju.

U pregledu i usporedbi višestrukih programa seksualnog obrazovanja, Kirby i saradnici (2007) otkrili su da niti jedan obrazovni

program seksualnog zdravstvenog obrazovanja nije uzrokovao da se učenici uključe u više seksualnih aktivnosti i da mnogi sveobuhvatni programi seksualnog obrazovanja rezultiraju smanjenjem seksualnih aktivnosti, odgođenim iniciranjem seksa i manjim brojem seksualnih partnera.

KOJI SU CILJEVI OVOG PROGRAMA?

Ovaj program seksualnog obrazovanja dizajniran je u obliku tri lekcije po akademskoj godini. Namijenjen je mladim ljudima starosti od 14 do 18 godina. Sadržaj časova obrađivat će različita pitanja koja odgovaraju potrebama i zrelosti učenika.

Program Vam pruža okvir za rad i priliku da ga nadogradite. Dok uključuje niz aktivnosti i potpune planove lekcija koji se mogu koristiti, ove lekcije su date kako bi se minimizirao rad potreban za realizaciju programa. Molimo da vi kao nastavnici koristite i adaptirate ovaj program koristeći vašu najbolju profesionalnu prosudbu.

Ovaj program ima četiri glavna cilja:

- Da obezbijedi sveobuhvatno obrazovanje o spolu i odnosima koje uključuje časove o zdravlju, kontracepciji, trudnoći, pristanku, te o formiranju i održavanju zdravih odnosa.
- Da obezbijedi informacije o lokalnim uslugama za mlade ljude koje se odnose na seksualno nasilje, seksualno zdravlje, odnose i mentalno zdravlje.
- Da ospore mitove vezane za seks, odnose, silovanje i seksualno zlostavljanje.
- Da šire podučiti o silovanju kao oružju rata i o trajnom uticaju koji ima na preživjele.

INICIJALNA PRIPREMA NASTAVE

POSTAVLJANJE OSNOVNIH PRAVILA

Iako vaša odjeljenja vjerovanto imaju dogovorena osnovna pravila ponašanja, dobra ideja je da uvedemo specifičnu grupu pravila za ove časove.

Na mnogim časovima pokrivat ćete teme koje su normalno zabranjene. Međutim, morate osigurati da se učenici osjećaju ugodno kada se budu izražavali. Učenici možda neće imati vještine ili rječnik da izraze mišljenja ili pitanja vezana za neke teme koje su obuhvaćene na zrelo i odgovarajući način.

Osnovna pravila trebala bi utvrditi da učenici mogu slobodno da postave bilo koje pitanje koje imaju ili da izraze svoa mišljenja. Međutim, ta pravila bi također trebala naglasiti da učenici mogu slobodno da napuste čas u bilo koje vrijeme ako ih sadržaj časa uznemirava.

TEHNIKE DISTANCIRANJA

Učenici mogu postaviti pitanja u namjeri da vas šokiraju ili pritisnu. Oni također mogu praviti šale ili neke druge neprimjerne komentare. Ovo se često dešava zato što učenici koriste humor kako bi sakrili vlastitu nelagodu.

Slično tome, učenici mogu postaviti pitanja koja su namjerno neprimjerena. Na primjer, mogu vas direktno pitati da govorite o vašim vlastitim iskustvima u seksualnim vezama. Kada postavljate osnovna pravila za časove, važno je da postavite granice koje pojašnjavaju šta je za vas primjereno da o tome govorite.

Korištenje tehnika distanciranja dozvoljava vam da odgovorite na pitanja učenika bez poticanja neprimjerenog ponašanja. Ovo su neki primjeri:

Učenik: "Kada ste prvi put imali seks?"

Nastavnik: "Za mene nije primjereno da govorim o svom privatnom životu u školi, ali ste otvorili interesantnu temu: govorit ćemo o uzrastu seksualne saglasnosti i sličnim pitanjima kasnije tokom časa."

Učenik: "Da li koristite kondome?"

Nastavnik: "Kako smo uspostavili osnovna pravila, ja neću govoriti o mom privatnom životu na ovim časovima. Međutim, svako ko želi da izbjegne seksualno prenosive infekcije ili neželjenu trudnoću trebao bi koristiti kondom tokom seksualne aktivnosti."

Za vas je važno da održite okruženje koje odražava ponašajne standarde vaše institucije. Međutim, također je važno da ne odbacite neprimjerene komentare kao loše ponašanje. Čak i ako učenik postavi pitanje na neprimjeren način, on/a može ipak može željeti da dobije odgovor. Bolje je koristiti bilo kakve komentare kao priliku. Ovo također ohrabruje učenike da učestvuju na časovima.

INTERAKTIVNO PLANIRANJE

Kao što je gore navedeno, dobri sveobuhvatni programi seksualnog obrazovanja uključuju potrebe njihovih učenika.

Nedjelju dana prije svakog časa seksualnog obrazovanja, trebali biste izvesti kratku aktivnost kroz koju će ukratko biti predstavljena tema časa. Trebali biste svim učenicima dati parče papira i zamoliti ih da napišu pitanje o temi predstojećeg časa.

Osigurajte da svi učenici nešto napišu, ali im dajte i mogućnost da napišu "Ja nemam pitanje". Zatim pokupite pitanja. Ovo će osigurati da su učenicima date potrebne informacije. Također im daje i

anonimnost i slobodu da postavite pitanja koja drugačije možda ne bi mogli postaviti.

Potom, ili ostavite prostor da odgovorite na pitanja kao aktivnost unutar časa ili pripremite neke aktivnosti koje će pružiti odgovore na ova pitanja.

VRSTE AKTIVNOSTI

Ovaj priručnik sastavlja aktivnosti iz brojnih različitih, dobro uspostavljenih, sveobuhvatnih programa seksualnog obrazovanja. Časovi su dizajnirani da budu kumulativni i da se izgrađuju na znanju stečenom na prethodnim sesijama. Svaki plan časa koristi kombinaciju sljedećih aktivnosti:

LEDOLOMCI

Aktivnosti „lomljenja leda“ posebno su značajne u edukacijama o seksu i vezama. Oni pomažu svima da se opuste kod teških tema i oni daju ton nastavku časa.

VRAĆANJE NA OSNOVNA PRAVILA

Dobra je ideja da redovno na svakom času podsjetite učenike o osnovnim pravilima, posebno jer se ovi časovi neće održavati na sedmičnoj osnovi. Uz to možete osjetiti da ima smisla da postavite dodatna osnovna pravila za neke od kasnijih sesija koje pokrivaju neka osjetljivija pitanja.

RADNE AKTIVNOSTI U GRUPAMA

Kontorlirane radne aktivnosti u grupama, posebno grupne aktivnosti zasnovane na diskusiji, dozvoljavaju učenicima izražavanje različitih

stavova i mišljenja u kontroliranom okruženju. Za mlade ljude je važno da razumiju kako se stavovi razlikuju, pogotovo među vršnjacima i da te razlike treba poštovati.

ČASOVI KOJE VODE VRŠNJACI

Učešće mladih u planiranju i realizaciji seksualnog obrazovanja i obrazovanja o ljudskim odnosima je važno. Korištenje aktivnosti unutar časova u kojima će učenici biti odgovorni za podučavanje drugih učenika, osigurava da učenici uzimaju aktivnu ulogu u ovom programu.

OSPORAVANJE MITOVA

Značajan dio ovog programa su i mitovi koje su učenici možda čuli putem medija, od njihovih prijatelja ili iz drugih izvora. Aktivnosti dizajnirane da ospore različite mitove uključeni su u različite primjere planiranja časova koje sadrži ovaj priručnik i važno je da se ovakve aktivnosti redovno uključuju.

REFLEKTIVNE VJEŽBE

Reflektivne vježbe uključuju vježbe dizajnirane da pomognu učenicima da se osvrnu na sadržaj naučen na svakom času, ali i aktivnosti dizajnirane da potaknu učenike da razmisle o vlastitom ponašanju, korijenima i razlozima njihovih stavova u vezi sa svakom pokrivenom temom.

Reflektivne aktivnost su uključene kao posljednja aktivnost u svakom primjeru plana časa i neki drugi časovi koriste reflektivne aktivnosti kroz sesije.

LEKCIJA 1 – SUOČAVANJE SA PUBERTETOM

OPRAVDANOST LEKCIJE

Svrha ove lekcije je da obezbijedi pregled fizičkih i emocionalnih promjena kroz koje mladi ljudi prolaze tokom puberteta. Pošto će ovu lekciju slušati učenici koji već prolaze kroz pubertet, ona se primarno fokusira na emocionalne aspekte puberteta i kasnije fizičke promjene koje se pojavljuju, umjesto da podučava učenike o tome šta da očekuju kada pubertet počne.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Navedu promjene kroz koje tijelo prolazi tokom različitih stadija puberteta.
- Razgovaraju o emocionalnim promjenama uzrokovanih pubertetom.
- Analiziraju ponašajne posljedice uzrokovane ovim emocionalnim promjenama.
- Identifikuju lokalne organizacije koje mogu pružiti pomoć sa fizičkim i emocionalnim promjenama uzrokovanih pubertetom.

PLAN RADA

Uvod (5 minuta)

- Pored predstavljanja lekcije, dobra ideja je da obezbijedite šire predstavljanje cjelokupnog programa.

Postavljanje osnovnih pravila (5 minuta)

- Važno je postaviti osnovna pravila za ove sesije, pa provedite malo vremena na prvom času predstavljajući osnovna pravila i naglašavajući da su ova pravila specifična za ove časove i ne odnose se na redovne časove.

Mentalno mapiranje (10-15 minuta)

- Ovo će vam dozvoliti da provjerite znanje učenika o fizičkim promjenama kroz koje tijelo prolazi tokom puberteta. Koristeći pametne ploče (smart board) ili table za pisanje (flipchart), napravite sekciju za promjene koje se dešavaju na muškom tijelu i promjene koje se dešavaju na ženskom tijelu. Tražite od učenika da popune oble liste, sve dok ne iscrpe sve prijedloge. Ukoliko smatrate da su učenici adekvatno pokrili sve promjene, pređite na sljedeću oblast. U suprotnom, predstavite neke informacije o promjenama koje su oni izostavili.
- Učenici bi potom trebali razgovarati o godinama u kojim će se ove promjene vjerovatno pojaviti i godinama u kojim pubertet završava.

Sortiranje – grupna aktivnost (10-15 minuta)

- Oslanjajući se na dob kada pubertet završava, prebacite se na emocionalne promjene koje se javljaju tokom puberteta ukazujući na to kako su do sada obuhvaćene promjene bile fizičke, prije nego što pitate do kakvih drugih promjena može doći.
- Dajte učenicima svaku od sljedećih emocija i stanja i zamolite ih da odaberu one koje mogu biti uzrokovane pubertetom.

Zatim ih zamolite da rangiraju svoje izbore na osnovu uticaja za koje misle da različite emocije i stanja mogu imati na ponašanje.

- Ljutnja, promjene raspoloženja, razdražljivost, depresija seksualna privlačnost, ljubav, nisko samopoštovanje, letargija, frustracija, samosvjesnost, nesigurnost, žudnja za samoćom.
- Sva ova različita emocionalna stanja povezana su sa pubertetom.

Grupna diskusija (10 minuta – ako diskusija dobro teče, dozvolite učenicima da nastave duže)

- U istim malim grupama tražite od učenika da napišu malo opravdanje za redoslijed kojim su rangirali različita emocionalna stanja. Zatim tražite od učenika da cijelom odjeljenju govore o redoslijedu koji su odabrali. Otvorite ovo za diskusiju sa cijelim odjeljenjem tražeci primjere različitih ponašanja koja mogu biti uzrokovana ovim emocionalnim stanjima.
- Konačno, predstavite usluge kojima učenici mogu imati pristup kako bi im se pomoglo u rješavanju bilo kakvih poteškoća sa fizičkim ili emocionalnim aspektima puberteta.

Ostavite vrijeme na kraju časa kako biste odgovorili na sva pitanja iz prethodne sedmice koja nisu obuhvaćena sadržajem lekcije.

LEKCIJA 2 – POŠTOVANJE RAZLIKA

OPRAVDANOST LEKCIJE

Svrha ove lekcije je da predstavi važne ideje o poštovanju i vrednovanju razlika u ličnim odnosima. Ova lekcija gradi temelje za buduće časove o odnosima, pristanku i seksualnosti koji će slična pitanja istražiti detaljnije.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Istraže načine na koje su različiti i slični njihovim vrsnjacima.
- Razmišljaju o emocijama uključenim u istraživanje razlika među vršnjackim grupama.
- Identifikuju pozitivne i negativne načine na koje će razgovarati o razlikama.
- Opisu najbolje načine za pristup različitostima unutar različitih scenarija.

PLAN RADA

Uvod i osvježavanje osnovnih pravila (5 minuta)

Aktivnosti „lomljenja leda“ (10 minuta):

- Učenici su podijeljeni u grupe od po dva ili tri. Zatim od učenika tražite da napišu paragraf koji identificira dvije sličnosti između članova grupe i dvije razlike. Na kraju, svaka grupa predstavlja svoja otkrića.

- Nastavnici zatim proširuju ovu aktivnost postavljajući otvorena pitanja uključujući: "Kako ste se osjećali razgovarajući o vašim različitostima?", "Da li ste se osjećali drugačije diskutujući vaše različitosti i vaše sličnosti?", "Da li ste bili iznenađeni nekom od vaših različitosti?", i "Da li ste imali poteškoće u raspravljanju ili otkrivanju nekih različitosti?"

Diskusija (5-10 minuta):

- Radite zajedno kao razred kako biste razmotrili najbolje strategije za razgovor o različitostima.

Grupni rad i prezentacija (20-30 minuta):

- Podijelite razred u grupe od po četiri ili pet učenika. Zatim dajte svakoj grupi niz različitih scenarija za diskusiju unutar grupa.

Navedite ove scenarije jedan po jedan:

- Ti i tvoji roditelji/partner/prijatelji idete da gledate film. Ti želi da gledaš jedan film, dok se tvoji roditelji/partner/prijatelji ne slažu s tim i žele gledati drugi film. Kako ćeš pristupiti tim nesuglasicama? Da li bi tvoj pristup bio drugačiji zavisno od toga s kojom osobom se ne slažeš?
- Ti i tvoj partner/ica se ne slažete sa onim što ćete raditi sljedeći put kad se vidite. Kako ćete odlučiti šta da radite? Također, ako su razredi rodno miješani, tražite od grupa da razmotre da li će učenici i učenice drugačije odgovoriti. Ako radite sa jednorodnim razredom, tražite od grupa da razmotre da li vjeruju da bi muškarci i žene drugačije reagovali u ovim scenarijima.

- Tvoj partner je tražio da uradiš nešto što ne želiš. Ti si već objasnio/la da to ne želiš, ali on/a i dalje traži. Šta bi ti uradio/la?
- Zatim će svaka grupa predstaviti svoje odgovore razredu, prije nego otvorite širu diskusiju.

Reflektivna aktivnost (5 minuta):

- Za finalnu aktivnost, okupite razred i razgovarajte o tome kako su se osjećali tokom aktivnosti na času. Da li ih je to navelo na razmišljanje o tome kako rješavaju nesuglasice i različitosti? Da li je bilo razlika u razredu u tome kako se nose sa različitostima i kako ih rješavaju?

LEKCIJA 3 – KONTRACEPCIJA I SEKSUALNO PRENOSIVE BOLESTI

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija govori o kontracepciji i seksualno prenosivim infekcijama. Neke od ovih informacija bit će ponovljene u lekciji koja govori o trudnoći. Glavna svrha ove sesije jeste da osigura da učenici razumiju značaj korištenja kontracepcije, prednosti i nedostatke različitih kontraceptiva, uticaj seksualno prenosivih infekcija i izvore pomoći i podrške. Za ovu lekciju trebali biste razmotriti rad sa zdravstvenim stručnjakom.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Rangiraju seksualno prenosive infekcije na osnovu njihovog učinka i uticaja na zdravlje.
- Poduče svoje drugove/drukarice iz razreda o različitim vrstama kontracepcije.
- Identificiraju lokalne organizacije koje pružaju usluge vezane za seksualno zdravlje.
- Odvojiti mitove vezane za seksualno zdravlje od realnosti.

PLAN RADA

AKTIVNOSTI „LOMLJENJA LEDA“ (5 MINUTA):

- Ponesite odgovarajuće slatkiše za vaše učenike. Idealno, ti slatkiši bi trebali biti različitih boja i oblika. Dajte im slatkiše bez objašnjenja i zamolite učenike da ih podijele i pojeduju.

- Ovi slatkiši kasnije će biti korišteni kao metafora za različite seksualno prenosive bolesti. Nakon što ih učenici pojedu, predstavite lekciju.

Prezentacija (10 minuta):

- Koristeći informacije obezbijedene u materijalima ili iz renomiranog zdravstvenog izvora (kao što je web stranica Svjetske zdravstvene organizacije), izradite prezentaciju koja opisuje učinke najčešćih seksualno prenosivih infekcija: klamidija, gonoreja, sifilis, trihomonijaza, herpes, HPV i HIV.
- Koristite slajdove, table za pisanje (flipchart) ili letke kako biste povezali slatkiše koje ste ranije podijelili sa seksualno prenosivim infekcijama koje ste upravo predstavili. Koristite ovo kao vezu za razgovor o nezaštićenom seksualnom kontaktu, uključujući oralni seks.

Rangiranje (10 minuta):

- Zamolite učenike da u malim grupama rangiraju seksualno prenosive infekcije o kojima ste razgovarali, na osnovu učinka ovih infekcija. Informacije o pristupu tretmanu, bilo da je stanje hronično ili izlječivo i o trajnim učincima, važne su za ovu aktivnost. Zatim sa razredom razgovarajte o redoslijedu kojeg je svaka grupa odabrala.
- Koristite ovo vrijeme za diskusiju kako biste razgovarali o tome gdje učenici mogu otići kako bi dobili pomoć ukoliko misle da možda imaju seksualno prenosivu infekciju.

Podučavanje (15 minuta):

- Obezbijedite malim grupama nekoliko vrsta kontracepcije i informacije o svakoj, uključujući način upotrebe, učinkovitost protiv trudnoće i seksualno prenosivih infekcija i potencijalne nuspojave upotrebe. Grupe bi trebale koristiti ove informacije kako bi sačinile prezentaciju koja će podučiti ostale u njihovom razredu o vrstama kontracepcije koja im je data. Razmislite o tome da ovo bude duža aktivnost dajući učenicima materijale kako bi napravili plakate ili druga pomagala za prezentaciju.

Pitanja i odgovori (10-15 minuta):

- Pobrinite se da nedjelju dana prije održavanja časa, učenicima kažete o lekciji i date im priliku da dostave sva pitanja koristeći metod objašnjen u sekciji o pripremi inicijalnog kursa. Zatim iskoristite vrijeme na kraju časa da odgovorite na sva pitanja koja ste dobili i bilo koja druga pitanja koja učenici mogu imati u ovoj fazi.

LEKCIJA 4 – IZGARDNJA ZDRAVIH ODNOSA

OPRAVDANOST LEKCIJE

Sadržaj ove lekcije oslanja se na informacije podučene u lekciji 2. Svrha ove lekcije je da potakne učenike da razmišljaju o uticajima njihovog ponašanja na ljude bliske njima, kako da prepoznaju i odgovore na negativne situacije u odnosima i da razmotre kako se virtualne (online) veze razlikuju od konvencionalnih fizičkih (offline) veza.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Utvrde i uporede osobine pozitivnih i negativnih odnosa.
- Rade sa vršnjacima kako bi diskutovali prikladne odgovore na različite scenarije odnosa.
- Analiziraju kako društveni mediji mogu uticati na ponašanje u vezama.
- Identifikuju ljude ili organizacije koji/e mogu pomoći u vezi sa zlostavljanjem.
- Razgovarajte o tome kako mogu ostati sigurni na internetu.

PLAN RADA

Uvod i osvježavanje osnovnih pravila (5 minuta)

- Budući da je ovo prva lekcija koja se predaje u drugoj godini ovog programa, dobra je ideja da ponovite osnovna pravila.

Mentalno mapiranje – grupna aktivnost (5-10 minuta)

- Kao razred kreirajte mentalne mape koje pokazuju osobine i primjere pozitivnih i negativnih veza. Za ovu aktivnost oslonite se na doprinos učenika umjesto da ponudite vaše vlastite primjere.

Grupna diskusija (15 minuta)

- Ekstremnija negativna ponašanja u vezama mogu biti okarakterisana kao zlostavljanje. Učenici bi trebali raditi zajedno, u malim grupama kako bi pružili jednostavnu definiciju zlostavljanja, u jednoj rečenici i dali primjere i emocionalnog i fizičkog zlostavljanja. Zatim kao razred diskutujte o različitim definicijama do kojih je svaka grupa došla.
 - o Na koje aspekte zlostavljanja su se učenici fokusirali?
 - o Da li su učenici dali ekstremne primjere zlostavljanja? Ako je tako, razgovarajte o upozoravajućim znakovima zlostavljanja i manje jasnim primjerima negativnih ponašanja u vezama, kao što je manipulacija, kontrolirajuće ponašanje i uvrede.

Individualna refleksija (5-10 minuta)

- Dajte učenicima nekoliko minuta da razmisle o tome kako se negativna i zlostavljачka ponašanja mogu razlikovati u virtualnim (online) komunikacijama i vezama u poređenju sa fizičkim (offline) vezama.

Diskusija u razredu (5-10 minuta)

- Razgovarajte o razlikama do kojih je svaki učenik došao.

- Manipuliranje osobom da uradi nešto što on/a ne želi uobičajena je osobina nezdravih virtualnih veza.
 - Ljudi u virtualnom svijetu možda nisu ono što kažu da jesu.
 - Može biti teško pobjeći od virtualnog zlostavljanja bez da sebe u potpunosti uklonite sa društvenih mreža ili web lokacija. To može biti teško jer postoje i pozitivne strane korištenja ovih mreža, kao što su interakcije sa bliskim prijateljima.
- Zamolite učenike da navedu različite društvene mreže koje oni koriste kako bi razgovarali sa prijateljima. Zatim ih zamolite da razmire sljedeće za svaku internetsku stranicu:
 - Kako spriječiti nekoga da vas kontaktira?
 - Koliko je informacija o njima javno dostupno na toj stranici?
 - Kako oni sprječavaju neželjene ljude da pristupe informacijama o njima na svakoj od tih platformi?

Prezentacija koju vodi nastavnik (5-10 minuta)

- Na internetu možete lako pronaći vodiče koji detaljno govore o tome kako osigurati da računi na online društvenim medijima ostanu što je moguće više privatni. Ako vaši učenici ne znaju kako da osiguraju da njihove informacije budu što je moguće više privatne, dobra je ideja da proanalizirate ove informacije s njima.
- Ponovo predstavite različite organizacije koje mogu pružiti pomoć svim učenicima koji mogu postati žrtve zlostavljanja u vezama ili su zabrinuti zbog aspekata njihove veze. Kao prvi korak možete im predložiti da razgovaraju sa ljudima kojima vjeruju, uključujući roditelje, nastavnike ili prijatelje. Međutim, važno je dati im

informacije o lokalnim uslugama koje također mogu ponuditi pomoć.

- Iskoristite preostalo vrijeme na kraju časa kako biste pokrili sva preostala pitanja koja učenici imaju o ovoj temi.

LEKCIJA 5 – VEZE I INTIMNOST

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija se povezuje sa lekcijama 2 i 4, ali umjesto šireg fokusiranja na veze, usredotočuje se na seksualne veze. Svrha ove lekcije jeste da istraži različite društvene pritiske na seksualno ponašanje i govori o prikladnim odgovorima na različite uobičajene scenarije veza.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Prepoznaju i da se nose sa vršnjačkim pritiskom.
- Na odgovarajući način prihvate odbijanje i da se nose sa različitim scenarijima veza.
- Prepoznaju kada su spremni da započnu seksualni odnos.

PLAN RADA

Aktivnosti „lomljenja leda“ (10-15 minuta)

- Nakon predstavljanja lekcije, započnite otvorenu diskusiju sa vašim učenicima pitajući ih da li su ikada osjetili pritisak svojih vršnjaka ili društva da stupe u seksualne odnose.
 - o Radite sa učenicima kako biste kreirali spisak različitih potencijalnih izvora pritiska na njih da stupe u seksualne odnose.
 - Izvori mogu uključiti: muziku, televiziju, filmove, knjige, prijatelje ili članove porodice.

- Zamolite učenike da razmisle o različitim načinima na koje ovi izvori mogu praviti pritisak na njih i uticati na njihovo ponašanje.
 - Na primjer, članovi porodice i prijatelji mogli bi pokušati i da im pronađu partnere, potaknuti ih da na vezu sa ljudima za koje oni nisu zainteresovani.
 - Televizijski programi i filmovi mogu potaknuti neke učenike da vjeruju da su svi njihovih godina u seksualnim vezama i da bi i oni trebali biti.

Grupna aktivnost (20-30 minuta)

- Učenici bi u malim grupama trebali razgovarati o strategijama za suočavanje sa sljedećim uobičajenim scenarijima veza, kao da su oni glavni akteri:
 - **Scenarij 1:** Gajite jake osjećaje prema nekome. Jasno ste izrazili te osjećaje i pitali ste tu osobu da li bi on/a izašla s vama. Međutim, osoba odbija i kaže da ona ne osjeća isto prema vama. Šta biste uradili?
 - Za ovaj scenarij, prikladan odgovor bi bio da treba poštovati osjećaje druge osoba i da ne treba za nju/njega pokazivati romantični interes.
 - **Scenarij 2:** Bili ste godinu dana u vezi, ali ste odlučili da to za vas više nije u redu pa ste prekinuli s tom osobom. Osoba sa kojom ste prekinuli je zaista uzrujana i pokušava vas pritisnuti da opet budete zajedno. Jasno ste izrazili svoje osjećaje ali on/a vas uporno kontaktira i vi postajete zabrinuti za njegovo/njeno ponašanje.
 - Za ovaj scenarij, prikladan odgovor bi bio da toj osobi treba dati do znanja da je takvo ponašanje neprihvatljivo, da vam je potreban prostor i da vas uznemirava. Ako se počnete osjećati ugroženim ili

ako ponašanje te osobe postane više uznemiravajuće (na primjer, ako počne redovno da vas prati ili na drugi način uplete u vaš život), važno je da razgovarate s nekim – potencijalnim prijateljima, roditeljima ili nastavnicima, ali i sa policijom ukoliko ponašanje druge osobe postane prijeteće, nasilno ili uzrokuje da brinete za svoju sigurnost. Važno je izraziti da osoba koja je prekinula vezu ni na koji način nije odgovorna.

- **Scenarij 3:** Vašem partneru/partnerici se ne sviđaju neki od vaših prijatelja i nagovijestio/la je da bi volio da ih prestanete viđati. Kaže da je ljubomoran/na kada provodite vrijeme s njima.
 - Za ovaj scenarij, važno je da učenici prepoznaju da niko nema pravo da odredi s kim će se oni družiti. Ljubomora nije valjan razlog za kontrolu. Unutar veze, oboje moraju poštovati onog drugog i dozvoljavanje i poticanje prijateljstva dio je ovog poštovanja.
- **Scenarij 4:** Otkrili se da se vaš partner/ica viđa s nekim drugim.
 - Iako je ovo teška situacija za bilo koga ko to doživi, jedna od najvažnijih stvari koju treba naglasiti učenicima u ovoj aktivnosti jeste to da bez obzira na to da li su muškarci ili žene, nasilje prema partneru/ili – ili prema osobi sa kojom se njihov partner/ica viđa – nikada nije prihvatljivo i protiv zakona je.
- **Scenarij 5:** Jedan od roditelja vašeg partnera/partnerice je preminuo.
- Osim ako učenici nisu doživjeli to ili nešto slično, oni možda neće biti svjesni uticaja koji ovo može imati na

vezu. Važno je da oni budu uz partnera/partnericu tokom teškog perioda, ali i da budu strpljivi da prihvate da ovakvi događaji mogu imati dugoročne uticaje na veze.

- **Scenarij 6:** Već neko vrijeme ste u vezi i osjećate da ste spremni da stupite u seksualne odnose. Međutim, vaš partner/partnerica ne osjeća da je spreman/na i zabrinut/a je.

- Ovdje je važno naglasiti da ljudi ne bi trebali biti prisiljeni na seks. Za dva pojedinca je veoma važno da poštuju međusobne granice i njihove želje vezane za seks.

- **Scenarij 7:** Podijelili ste intimne fotografije sa vašim partnerom. Nakon završetka veze otkrili ste da je vaš bivši partner dijelio ove fotografije sa drugim ljudima i da ih je postavio online.

- Ovdje je važno naglasiti da ovakvo ponašanje ne samo da nije prihvatljivo. I protiv zakona je. Zakoni koji se odnose na to bit će pokriveni kasnije u programu. Međutim, ukoliko želite da uključite informacije o ovim zakonima u ovu sesiju, relevantne informacije možete naći u Prilogu 1 ovog priručnika za obuku.

- Diskutujte sa razredom o različitim odgovorima do kojih je došla svaka grupa i o prikladnim odgovorima za svaki od različitih scenarija.

Grupna diskusija (5-10 minuta)

- Na kraju sesije, provedite neko vrijeme sa razredom diskutujući i kreirajući mentalne mape pokrivajući različite načine na koje pojedinci mogu znati kada su spremni za stupanje u seksualne odnose.

- Za mlade ljude je važno da razmišljaju o razlozima zbog kojih žele da imaju seks, uključujući i da razmotre o tome da li žure zbog vršnjačkog pritiska.

LEKCIJA 6 – SEKS I PRISTANAK

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija predstavlja pitanja vezana za pristanak. Svrha ove lekcije jeste da osigura da učenici razumiju šta pristanak podrazumijeva a šta ne. Ideje pokrivene u ovoj lekciji bit će ponovljene u lekcijama 9-12.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Razmišljaju o ulozi povjerenja u vezi.
- Razgovaraju o tome šta je povjerenje i šta utiče na povjerenje.
- Analiziraju vezu između povjerenja i pristanka.
- Procijene šta čini pristanak u različitim situacijama.

PLAN RADA

Aktivnosti „lomljenja leda“(5-10 minuta)

- Ova aktivnost uključuje upitnik koji učenici prvo urade sami, a zatim diskutuju o svojim odgovorima sa razredom.
- Ovaj upitnik je rangirajući i u njemu će učenici procijeniti koliko je povjerenja potrebno za različite aktivnosti od “Potreban je nizak nivo povjerenja” do “Potreban je visok nivo povjerenja”:
 - o Sastanak s nekim koga su upoznali online.
 - Na javnom mjestu.

- Na privatnom mjestu.
- Odlazak na sastanak na slijepo.
- Prihvatiti da vas prijatelj prijatelj odveze kući.
- Odlazak s nekim kući nakon sastanka.
- Dijeljenje intimne slike s nekim:
 - s kim su samo razgovarali online.
 - s kim su vezi samo kratko vrijeme.
- Prihvatanje poziva za povezivanje na platformi društvenih medija.
- Biti u liftu s drugom osobom.

Grupna aktivnost (5-10 minuta)

- Učenici bi u malim grupama trebali napisati kratku definiciju pristanka, prije diskutovanja ovih definicija sa razredom.

Grupna aktivnost (10-15 minuta)

- U istim malim grupama, pitajte učenike šta doprinosi povjerenju. Svaka grupa bi trebala smisliti pet stavki koje doprinose razvoju povjerenja u nekoga. Primjeri mogu uključiti:
 - Ranije ponašanje: da li je ova osoba u prošlosti bila nepouzdana?
 - Vrijeme: da li tu osobu poznajemo dugo vremena?
 - Mišljenje drugih ljudi o toj osobi.
 - Kako ta osoba tretira druge ljude.
 - Karakter te osobe – da li je obično ljubazna i puna poštovanja?
- Nakon diskutovanja o ovim stavkama sa cijelim razredom, grupe bi trebale nastaviti sa diskusijom o tome da li su povjerenje i pristanak povezani. Sljedeće stavke mogu biti korištene za usmjeravanje učenika:

- Povreda pristanka i povreda povjerenja često mogu biti povezane. Na primjer, mi možemo nekome vjerovati dovoljno da pristanemo da podijelimo intimnu sliku. Ukoliko ta osoba podijeli sliku sa drugom osobom, to bi bila povreda i povjerenja i pristanka.
- Pristanak se oslanja na povjerenje i poštovanje. Ako dvoje ljudi pristanu da nešto rade zajedno, obje strane vjeruju onoj drugoj da prihvata da saglasnost može biti povučena u bilo koje vrijeme i da poštuju to povlačenje saglasnosti.
- Ako osoba manipulira drugom osobom kako bi dobila saglasnost, da li ta osoba poštuje druge ljude i da li su oni pouzdani? Da li to utiče na valjanost date saglasnosti?

Razredna aktivnost (15 minuta)

- Za ovu aktivnost pripremite crvene i zelene kartice za svakog učenika. Učenici će podići zelenu karticu kada misle da je pristanak dat u situaciji i crvenu karticu kada misle da nije. Nakon svakog scenarija, razgovarajte sa učenicima o ispravnom odgovoru.
- Kreirajte različite scenarije koje ćete ovdje koristiti. U scenarijima u kojima je jasno dat pristanak, učenici bi trebali pokazati zelenu karticu. Slijede neki primjeri situacija u kojima bi učenici trebali pokazati crvenu karticu, pošto pristanak nije dat, ili je dat pod prisilom ili je povučen. Za svaki scenarij, tražite od učenika da razmisle o tome kako je pristanak komuniciran.
 - Jedna osoba u vezi pritiskala je svog partnera da imaju seks. Ova osoba kaže da osim ako njen/njegov partner ne pristane na seks, on/a će prekinuti vezu. Partner se tada slaže da će imati seks.

- Nakon sastanka, A kaže B da je on/a uživao/la u večeri ali sada želi ići kući. B smatra da pošto što je on/a platio/la izlazak, da se seks podrazumijeva. A eventualno osjeća krivicu i pristane na seks sa B.
- Djevojka je pritiskala dječka na seks s njom, ali se on ne osjeća spremnim. Ona mu kaže da on u stvari nije muškarac osim ako ima seks s njom. On odluči da ima seks s djevojkom.
- Muž je vršio pritisak na njegovu ženu da ima seks s njim, iako je žena rekla ne želi u tom trenutku. Muž kaže da je to njena obaveza i ako nema seks s njim, ona je loša žena. Ona odgovara na njegove zahtjeve.
- Dvoje ljudi u vezi imaju seks. U toku odnosa, jedno od njih ne osjeća se dobro i želi prestati. Druga osoba ne želi da sluša i samo nastavlja.
- Na prethodnom sastanku, C i D su prvi put imali seks zajedno. Sljedeći put kad su se sreli, otišli su u stan osobe C, ali ona je rekla da te večeri ne želi seks. Osoba D je bez obzira na to imala seks s njom.

Finalna pitanja ponovno okupljanje (10-15 minuta)

- Za ovu sesiju ostavite nešto vremena na kraju da govorite o svim pitanjima koja su postavljena i da odgovorite na bilo koje dodatno pitanje koje učenici mogu imati. Potaknite učenike da razmisle o značenju pristanka i da diskutuju o tome šta su naučili iz ove lekcije.

LEKCIJA 7 – SEKS, MITOVI I MEDIJI

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija ima za cilj da navede učenike da kritički razmišljaju o medijima koje konzumiraju i uticajima koje oni imaju na njihove živote. Osnovna svrha ove lekcije jeste da ospori različite mitove koje su učenici možda usvojili iz različitih izvora, uključujući televiziju i filmove, muziku i pornografiju. Osigurajte da prilagodite sesiju planiranja kada budete prikupljali pitanja od učenika nedjelju prije održavanja časa, tako da potaknete učenike da zabilježe sve mitove vezane za seks koje su čuli, kao i to gdje su ih čuli.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Kritički konzumiraju medije.
- Pouzdano provjere mitove o vezama i seksu.
- Razmotre uticaj različitih medija na njihove vlastite stavove.

PLAN RADA

Aktivnosti „lomljenja leda“ (5-10 minuta)

- Zamolite učenike da u malim grupama navedu različite riječi koje su čuli za opisivanje muškaraca i žena i za muške i ženske genitalije.
- Nakon što učenici završe, zamolite ih da navedu različita mjesta na kojima su čuli te riječi.

Aktivnost vezana za mitove (10-15 minuta)

- Koristeći informacije koje ste dobili od učenika nedjelju dana prije ovog časa, dajte malim grupama učenika spisak sa 20-30 mitova o seksu i vezama. Učenici bi trebali raditi zajedno kako bi ove stavke razvrstali u dvije grupe – mitovi i realnost. Važno je odgovoriti na sve mitove za koje su učenici čuli a ne samo koristiti primjere navedene ispod.
- Dok vi budete davali tačne odgovore, svaka grupa bi trebala uporediti svoje rezultate. Ovo su neki primjeri mitova koje možete koristiti:
 - Treba se diviti muškarcima koji spavaju da što više ljudi.
 - Za žene je loše da traže seksualne odnose.
 - Seksualne veze se uglavnom svode na to da muškarci budu sretni.
 - Masturbiranje ili seks uzrokuju akne.
 - Korištenje kondoma čini te manje muškarcem.
 - Muškarci uvijek žele seks, žene ne.
 - Masturbacija je nešto što samo muškarci upražnjavaju.
 - Možete dobiti seksualno prenosive infekcije ili zatrudnjeti od wc sjedala.
 - Seks i seksualna privlačnost je nešto čega se treba stidjeti i o čemu ne treba govoriti.
- Evo nekih činjenica koje treba uključiti:
 - Masturbacija je normalan način istraživanja vlastitog tijela.
 - Vazelin i drugi uljni lubrikanti mogu dovesti do pucanja kondoma i spriječiti njihovu učinkovitost protiv seksualno prenosivih bolesti i trudnoće.

- Tetovaže i piercing nose rizik od HIV infekcije ili hepatitisa ukoliko oprema nije propisno očišćena.
- Krištenje više kondoma istovremeno povećava šansu za trudnoću ili seksualno prenosive bolesti jer je veća vjerovatnoća da će ovi kondomi puknuti.
- Lijekovi za poboljšanje seksualne aktivnosti koji se kupuju online uglavnom su lažni i mogu biti opasni.

Uticaj - aktivnost (10-15 minuta)

- Učenici bi u istim grupama trebali razmisliti o spiskovima koje je svaka grupa sačinila na početku časa.
- Zatim, bi učenici trebali rangirati uticaj koji različiti izvori medija ili informacija imaju na njihovu upotrebu jezika – na primjer, da li ove riječi najčešće čuju u muzici, filmu, na televiziji, od prijatelja ili porodice?
- Pored toga, grupe bi trebale razmotriti sljedeće:
 - Da li ove riječi imaju pozitivne ili negativne konotacije?
 - Da li riječi povezane sa muškarcima i ženama imaju različite konotacije? Na primjer, da li su riječi koje se koriste za žene negativnije?
 - Da li ove riječi utiču na njihovo ponašanje?
 - Da li su ikada odlučili da se ponašaju na određeni način zbog uticaja ovih izvora?
- Grupe bi zatim u vidu diskusije trebale uporediti svoje rezultate.

Procjenjivanje različitih izvora (5-10 minuta)

- Obezbijedite učenicima isprintane članke sa različitih internet lokacija sa informacijama o seksualnom zdravlju. Koristite dva članka iz uglednih izvora, kao što su internet lokacije organizacija

za seksualno zdravlje ili internet lokacije lokalnih zdravstvenih službi, i koristite dva članka iz lošijih izvora, na primjer iz foruma ili drugih izvora koje pišu amateri. Razgovarajte sa učenicima o značaju pepoznavanja respektabilnih izvora i navedite im primjere lokalnih organizacija za seksualno zdravlje.

LEKCIJA 8 – TRUDNOĆA

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija ima za cilj da istraži uticaj koji neplanirana trudnoća može imati na budućnost učenika. Pored toga, ova lekcija daje pregled fizičkih promjena do kojih dolazi tokom trudnoće i značaj zdravog života tokom trudnoće. Ovo je druga lekcija u kojoj bi partnerstvo sa zdravstvenim profesionalcem bilo idealno.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Razmišljaju o uticaju koji bi neplanirana trudnoća imala na njihovu blisku budućnost.
- Navedu ulogu i odgovornosti roditelja tokom prvih pet godina roditeljstva.
- Diskutuju o promjenama kroz koje tijelo prolazi tokom svakog tromjesečja trudnoće.
- Objasne značaj zdravih izbora tokom trudnoće.

PLAN RADA

Aktivnosti „lomljenja leda“ (10 minuta)

- Tražite od učenika da naprave vremenski raspored sa najznačajnijim pozitivnim događajima u njihovom životu do sada. Tražite od učenika da prošire ovaj vremenski raspored pet godina u budućnost, zamišljajući najbolju moguću budućnost.

- Zamolite učenike da kreiraju drugi budući vremenski raspored proširen 5 godina u budućnost, ali ovaj put on bi trebao sadržati detalje ishoda neposredne, neočekivane trudnoće.

Grupna istraživačka/obrazovna aktivnost (15-20 minuta)

- Podijelite učenike u četiri grupe. Tri grupe bi trebale dobiti po jedno tromjesečje trudnoće. Četvrtoj grupi dodijelite šest mjeseci nakon trudnoće.
- Zamolite učenike da pripreme prezentaciju koja pokazuje razvoj djeteta tokom dodijeljenog razdoblja trudnoće/nakon trudnoće, fizičke promjene kroz koje majka prolazi kroz ove vremenske periode i kako će trudnoća tokom svakog od ovih perioda uticati na roditelje.
- Ovo može biti učinjeno kao duža istraživačka aktivnost unutar razreda, ili dodijeljeno kao domaći rad prije časa.

Nastava i kviz (15-20 minuta)

- Predstavite materijal koji naglašava važnost zdravih izbora tokom trudnoće. Trebalo bi pokriti uticaj prehrane, pušenja, konzumiranja alkohola, droga i drugih životnih izbora na trudnicu i razvoj djeteta.
- Završite kvizom koji pokriva materijal koji se podučava kroz ovu lekciju, prije završne rasprave o finalnim pitanjima koje učenici mogu imati.

LEKCIJA 9 – SILOVANJE I SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE

OPRAVDANOST LEKCIJE

Svrha ove lekcije jeste da se nadogradi na prethodne lekcije koje su istraživale pitanja vezana za pristanak i da predstavi različite teme koje će biti detaljnije istražene tokom finalne tri lekcije. Ova lekcija također daje informacije o organizacijama koje mogu ponuditi podršku žrtvama seksualnog nasilja. Prilog 1 ovog priručnika daje pregled relevantnih zakona koji pokrivaju pitanja o kojima će se razgovarati na ovoj sesiji.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Objasne različite zakone koji se odnose na pristanak.
- Identificiraju niz različitih usluga koje pružaju podršku žrtvama seksualnog nasilja.
- Prepoznaju mitove vezane za silovanje i da diskutuju o njihovom uticaju na žrtve silovanja i seksualnog zlostavljanja.

Uporedite zakone o dobi pristanka širom svijeta i razgovarajte o tome zašto različite države imaju drugačije zakone o dobi pristanka.

PLAN RADA

Uvod (5 minuta)

- Za sljedeće tri sesije korisno je ponovo razjasniti osnovna pravila i predstaviti šire teme koje će biti pokrivene. Važno je da učenici budu u mogućnosti da diskutuju o svim pitanjima koja imaju u vezi sa sadržajem ovih lekcija. Stoga ih treba unaprijed obavijestiti o sadržaju ove i narednih lekcija.
- Prezentacija koju vodi nastavnik (5-10 minuta)
 - Koristeći informacije iz Priloga 1 ovog priručnika, predstavite informacije o različitim zakonima povezanim sa pristankom.
 - Obezbijedite vrijeme za diskusiju svakog zakona sa učenicima i aktivno ih uključite u postavljanje pitanja.
- Scenarijske aktivnosti (10-15 minuta)
 - Podijelite učenike u male grupe. Zamolite grupe da kreiraju dva različita hipotetička scenarija za svaki od različitih zakona: jedan gdje je zakon prekršen, drugi gdje je zakon poštovan.
 - Zatim zamolite učenike da razredu prezentiraju svaki od njihovih scenarija.
 - Dobra stvar je da učenici na ovim sesijama razmišljaju o tome: da li su različiti scenariji slični? Da li su se svi učenici fokusirali na slične situacije?
- Aktivnost vezana za mitove (10-20 minuta)
- Za razliku od prethodnih lekcija, vodite ovu aktivnost koja osporava mitove kao aktivnost zasnovanu na diskusiji sa razredom kao cjelinom.
- **Mit 1:** Pokažite fotografije triju različitih žena, od kojih je jedna odjevena konzervativno, jedna klasično moderno i jedna više

provokativno. Zatim saopštite učenicima da je jedna od ove tri žene silovana i zamolite ih da odluče koja. Svrha ove vježbe jeste da osporimo ideju da, ukoliko se odijevate na određeni način, treba vas kriviti u slučaju da budete silovani. Ukoliko učenici odaberu ženu koja je provokativnije odjevena, iskoristite ovo za početak diskusije. Poruka koju treba prenijeti jeste da je bilo koja od ove tri žene mogla biti žrtva seksualnog nasilja bez obzira na odjeću koju su odabrale da nose.

- **Mit 2:** Predstavite sljedeći scenarij: Muškarac je na zabavi pretjerano konzumirao alkohol. Prijateljica ponudi da ga odveze kući. Ona mu mora pomoći da dođe do kuće jer teško hoda. Kada su stigli do njegove kuće, žena mu je pomogla da se smjesti u krevet i započela je seksualni odnos s njim. Sljedeće jutro muškarac se nije sjećao šta se dogodilo, ali je bio šokiran kada je ugledao svoju prijateljicu pored sebe. Pitajte učenike šta oni misle o ovom scenariju. Da li je ovaj čovjek bio žrtva seksualnog napada? Da li bi učenici reagovali drugačije da su spolovi bili obrnuti, ili da je priča uključila dvije žene ili dva muškarca? Svrha ove diskusije jeste da iskaže ideju da i muškarci i žene mogu biti žrtve seksualnog nasilja i da naglasi da osoba koja se napila nije kriva u ovom slučaju. Kriva je osoba koja je iskoristila nekoga ko nije bio u stanju da pristane.
- **Mit 3:** Predstavite ovu izjavu svojim učenicima: "Silovanje je samo ako uključuje upotrebu fizičke snage. Ako je neko stvarno bio silovan a nije pristao na to, oni bi se borili". Da li se neko od vaših učenika slaže sa ovom izjavom? Ako da, zašto? Ova izjava je mit. Razgovarajte o odgovorima 'Bori se, bježi ili se zaledi'. Silovanje ne mora uključiti fizičku snagu ili nasilje. Ukoliko prije spolnog odnosa nije dat pristanak, ili ako je pristanak povučen tokom odnosa, to je silovanje.
- **Mit 4:** Predstavite ovu izjavu vašim učenicima: "Ljudi kažu da su bili silovani kada u stvari samo žale jer su spavali s nekim". Opet,

da li se neko od vaših učenika slaže sa ovom izjavom? Ako da, zašto? Na mjestima gdje je dostupna statistika o ovoj temi, procjenjuje se da je samo 2-10% prijavljenih slučajeva silovanja lažno. Prema Kriznom centru za silovanje iz Škotske (2017), 'Uobičajena je zabluda da su lažne optužbe za silovanje česte, ipak sugestija da preživjeli često tvrde da su bili silovani iako nisu, stalno se ponavlja tokom rasprava oko silovanja'. Mit o tome ljudi često koriste lažne optužbe za silovanje nanosi štetu stvarnim žrtvama seksualnog nasilja.

Aktivnost vezana za godine pristanka (5-10 minuta)

- Prezentirajte informacije o tome kako se godine pristanka razlikuju širom svijeta. Detaljan pregled zakona o granici pristanka na seksualne odnose prema državama, možete naći ovdje: <https://www.ageofconsent.net/world>
- Zamolite učenike da diskutuju o tome šta oni misle da je svrha postojanja zakona o granici pristanka na seksualne odnose. Ovi zakoni često imaju dvostuku svrhu: da zaštite mlade ljude od seksualnog iskorištavanja od strane zrelijih pojedinaca i da upozore mlade ljude da ne stupaju prerano u seksualne odnose.
- Razgovarajte sa učenicima o tome šta oni misle koja bi trebala biti zakonita granica pristanka na seksualne odnose.

Prezentacija koju vodi nastavnik i diskusija (10-15 minuta)

- Koristeći informacije koje ste dobili, predstavite informacije o različitim uslugama i organizacijama koje pružaju podršku žrtvama seksualnog nasilja.
- Iskoristite preostalo vrijeme na času za diskusiju o dodatnim pitanjima koja učenici imaju.

LEKCIJA 10 – SILOVANJE KAO ORUŽJE RATA

OPRAVDANOST LEKCIJE

Ova lekcija ima za cilj da učenicima predstavi temu silovanja u ratu, istražujući neke istorijske i aktuelnije primjere sukoba u kojima je seksualno nasilje bilo istaknuto. Ovo je vršnjački vođena sesija koja će završiti diskusijom koju će voditi nastavnik, o različitostima i sličnostima između pokrivenih sukoba i razloga zbog kojih dolazi do silovanja.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Govore o istoriji silovanja kao oružja ratovanja i zašto se ono koristi.
- Analiziraju različita opravdanja koja se koriste za korištenje silovanja i seksualnog nasilja u ratu.
- Razgovaraju o strategijama za sprječavanje silovanja i seksualnog zlostavljanja u ratu.

PLAN RADA

Uvod i aktivnosti „lomljenja leda“ (5-10 minuta)

- Opet je važno da razgovarate sa učenicima o sadržaju ove lekcije nedjelju dana prije časa. Ova lekcija također je bazirana na aktivnostima vršnjačkog podučavanja i grupe za ovu sesiju morat će biti dogovorene jednu ili dvije nedjelje prije sesije kako bi osigurali da učenici imaju dovoljno vremena da se pripreme.

Vršnjačke prezentacije i aktivnosti podučavanja (30-45 minuta)

- Prije ove lekcije podijelite učenike u male grupe i dodijelite im jedan od sljedećih primjera seksualnog nasilja u sukobu kako bi ga istražili.
 - o Masovno silovanje Njemica od strane Crvene armije (Drugi svjetski rat).
 - o Japanska carska vojska i njihova upotreba 'Žena za utjehu' (Drugi svjetski rat).
 - o Upotreba masovnog silovanja tokom genocida u Ruandi (1994).
 - o Masovno korištenje seksualnog nasilja tokom sukoba u kolumbiji (1964 - danas)
- Za svaku od ovih tema, zamolite učenike da predstavljaju informacije o istorijih ovih sukoba, razlozima zbog kojih se koristi silovanje i seksualno zlostavljanje i uticaju ovih zločina. Svaka prezentacija trebala bi trajati oko 10 minuta.

Rasprava u razredu (10-15 minuta)

- Nakon prezentacija diskutujte kao razred o različitostima i sličnostima između sukoba i razlozima zbog kojih se koriste silovanje i seksualno zlostavljanje. Pored toga, razgovarajte o tome šta se može učiniti u vezi sa silovanjem i seksualnim zlostavljanjem u sukobu. Mogu li učenici razmisliti o bilo kojim strategijama za sprječavanje ovih zločina?
 - o Jedna od ključnih tačaka koju bi učenici trebali prepoznati jeste da kada govorimo o silovanju u ratu, tu se uglavnom ne radi o seksu (iako seksualna frustracija

može igrati ulogu). Umjesto toga, ono služi svrsi unutar konteksta samog konflikta. Tu se primarno radi o moći, poniženju i demoralizaciji. Učenici bi također trebali razgovarati o tome da li se silovanje u ratu razlikuje od mirnodopskog silovanja ili je slično.

LEKCIJA 11 – PODRŠKA PREŽIVJELIM

OPRAVDANOST LEKCIJE

Cilj ove lekcije je da poduči učenike o uticaju silovanja i seksualnog zlostavljanja na preživjele. Ukoliko je to moguće, pozovite predstavnike lokalnih organizacija koje pružaju pomoć preživjelima silovanja i seksualnog zlostavljanja da govore učenicima na ovom času. Ukoliko to nije moguće, koristite plan časa obezbijeđen ovdje.

CILJEVI LEKCIJE

Na kraju ove sesije, vaši učenici trebali bi biti u mogućnosti da:

- Objasne uticaj seksualnog nasilja i silovanja na preživjele.
- Diskutuju o širem društvenom uticaju silovanja i seksualnog zlostavljanja kao oružja rata.
- Uporede i diskutuju različite pristupe podršci i pomaganju preživjelima seksualnog zlostavljanja i silovanja.

PLAN RADA

Uvod (5 minuta)

Prezentacija grupnog rada (10-15 minuta)

- Nedjelju dana prije ove sesije podijelite učenike u male grupe i zamolite ih da istraže tri različite lokalne organizacije koje pružaju podršku preživjelima silovanja i seksualnog zlostavljanja. Zamolite ih da obezbijede informacije o ulozi organizacije, njenim ciljevima, ciljnoj grupi i o tome na koji način pruža pomoć.

Strateške aktivnosti (20-30 minuta)

- Učenici bi trebali raditi zajedno u malim grupama kako bi razvili strategije koje različite grupe i organizacije mogu koristiti kako bi pomogle preživjelim silovanja i seksualnog zlostavljanja. Ove strategije bi trebale biti usmjerene na sljedeće:
 - Porodice preživjelih.
 - Prijatelje preživjelih.
 - Poslodavce preživjelih.
 - Škole i univerzitete.
 - Dobrotvorne i druge nevladine organizacije.
 - Vladu.
- Učenici bi trebali razmotriti sljedeća pitanja prilikom pravljenja njihovih različitih strategija:
 - Kontinuirani problemi vezani za mentalno zdravlje, uključujući ubacivanje scena događaja iz prošlosti (flashbacks), poremećaje prehrane, probleme sa spavanjem, depresiju, zloupotrebu opijata i samopovređivanje.
 - Trudnoća kao rezultat silovanja ili seksualnog zlostavljanja.
 - Seksualno prenosive infekcije kao rezultat silovanja ili seksualnog zlostavljanja.
 - Rizici stvaranja ovisnosti i 'naučene bespomoćnosti' kod preživjelih.
 - Stigmatiziranje žrtava silovanja i seksualnog nasilja.
 - Kako podržati i žene i muškarce žrtve silovanja i seksualnog nasilja.

Diskusija (10-15 minuta)

- Kao razred raspravljajte o strategijama koje su različite grupe razvile tokom časa.
- Na kraju ostavite vrijeme kako biste saslušali učenike i kako biste im dozvolili da postave pitanja koja mogu imati u vezi sa bilo kojom od prethodnih lekcija.

LEKCIJA 12 - REFLEKSIJE

OPRAVDANOST LEKCIJE

Svrha ove lekcije je da sažme informacije obrađene tokom proteklih 11 lekcija i da dozvoli učenicima da daju povratne informacije o cjelokupnom programu. Njihovi komentari i napomene bit će ključni za razvoj i uspjeh programa.

CILJEVI LEKCIJE

Tokom ove sesije vaši učenici će:

- Napraviti osvrt na sadržaj o kojem su učili na ovim sesijama.
- Sažeti neke informacije koje su pokrivene.
- Dati povratnu informaciju o cjelokupnom projektu kako bi pomogli poboljšanje ovog programa.

PLAN RADA

Diskusija (5-15 minuta)

- Prezentujte pregled svih lekcija obuhvaćenih u okviru ovog programa.
- Diskutujte sa učenicima lekcije/teme za koje su oni mislili da su najkorisnije i najmanje korisne. Da li postoji nešto što bi oni željeli promijeniti?
- Zamolite učenike da se osvrnu na uticaj koji su ove lekcije imale: da li je iko od učenika promijenio svoj pogled/ponašanje na osnovu informacija koje su im predložene? Koristeći aspekte prethodnih lekcija, posebno lekcija 1-8, kreirajte kviz koji će

učenicima pružiti sažetak najbitnijih informacija obuhvaćenih na predavanjima. Osigurajte da ovdje obuhvatite i neke detalje vezane za kontracepciju.

Na kraju, osigurajte da učenici popune upitnik uključen u Prilog 2 ovog priručnika. Obzirom na to da je ovo pilot program, svi podaci iz upitnika bit će analizirani.

PRILOG 1 – RELEVANTNI ZAKONI

U Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) i Brčko Distriktu, granica za pristanak na spolni odnos je 14 godina. U nedavno usvojenom Krivičnom zakonu Republike Srpske (juli 2017), granica za pristanak na spolni odnos pomjerena je na 15 godina. Međutim, Krivični zakon Republike Srpske također navodi da ukoliko neko (na primjer članovi rodbine ili nastavnik/ca) ima seksualni odnos sa mladom osobom iznad 15 godina, a koja je u njihovoj skrbi, nije moguće dati pristanak.

Krivični zakon Republike Srpske također navodi da djeca koja sporazumno stupe u seksualni odnos neće biti kažnjena "ukoliko između njih dvoje ne postoji značajna razlika u njihovoj duševnoj i tjelesnoj zrelosti".

Krivični zakoni FBiH i Brčko Distrikta uključuju krivična djela: "iskorištavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije" (Član 211 Krivičnog zakona i član 208 Krivičnog zakona Brčko distrikta) i "upoznavanje djeteta s pornografijom" (Član 212 i Član 209).

Međutim, djeca – osobe mlađe od 14 godina – ne mogu biti krivično gonjena. Za maloljetnike (osobe mlađe od 18 godina, ali starije od 14), primjenjuju se posebna pravila sankcionisanja.

U Republici Srpskoj postoje krivična djela "iskorištavanje djece za pornografiju" (Član 175), "iskorištavanje djece za pornografske predstave" (Član 176) i "upoznavanje djece s pornografijom" (Član 177). Član 175 (5) navodi da se dijete neće kazniti za proizvodnju i posjedovanje pornografskog materijala koji pokazuje njega/nju lično, ili i drugo dijete, ako su oni sami proizveli taj materijal

isključivo za ličnu upotrebu i posjeduje pristanak svih uključenih. Situacija je drugačija u slučajevima gdje su fotografije podijeljene sa drugima bez pristanka obje strane.

Za druga dva krivična djela (opisanim u Članu 176 i Članu 177), ne postoje specijalne provizije koje djecu ili maloljetnike izuzimaju iz krivičnih sankcija.

Član 92 92(2) gore pomenutog Krivičnog zakona Republike Srpske po prvi put omogućava uspostavljanje registra za seksualne prestupnike, posebnog registra za lica koja su pravosnažno osuđena, a koji je dio kaznene evidencije Ministarstva unutarnjih poslova Republike Srpske. Registar će obezbijediti podatke o licima osuđenim za krivična djela povrede seksualnog integriteta djece i trgovinu djecom. Registar neće biti javan. Svako ko želi uposliti pojedince za rad sa djecom bit će obavezan da provjeri da li se potencijalni uposlenik nalazi u registru seksualnih prestupnika.

Oni koji se nalaze u registru obavezni su da se javljaju policiji jednom godišnje i morat će obavijestiti policiju ukoliko putuju. Ova obaveza će trajati 10 godina ukoliko u tom periodu ponovo ne naprave prestup.

PRILOG 2 – IZLAZNI UPITNIK

1. Da li ste muško ili žensko?
2. Na skali od 1 do 10, gdje 1 označava loše i 10 označava odlično, koju ocjenu bi dao/la ovom programu?
3. Koji dio/djelove programa smatraš najkorisnijim?
4. Koji dio/djelove programa smatraš najmanje korisnim?
5. Postoje li neki dijelovi programa koje bi želio/željela promijeniti?
6. Ukoliko si odgovorio/la sa 'da' na pitanje 5 iznad, molim da ukratko objasniš koje dijelove programa želiš promijeniti i zašto?
7. Da li ćeš učiniti nešto drugačije kao rezultat ovog programa?
8. Ukoliko si odgovorio/la sa 'da' na pitanje 7 iznad, molim da navedeš pojedinosti.
9. Postoji li još nešto što bi htio/htjela reći?

BIBLIOGRAFIJA I DODATNA LITERATURA

Attwood, F., Barker, M., Boyton, P., Hancock, J. (2015) "Sense about Sex: Media, Sex Advice, Education and Learning" ("Osjećaj za seks: Mediji, savjeti za seks, obrazovanje i učenje").. *Sex Education*, 15:5, 528-539.

Campbell, M. (2016) "The Challenges of Girls' Right to Education: Let's Talk about Human Rights-Based Sex Education" ("Osporavanje prava djevojčica na obrazovanje: Hajde da govorimo o seksualnom obrazovanju zasnovanom na ljudskim pravima"), *The International Journal of Human Rights*, 20:8, 1219-1243.

Colarossi, L., Silver, E., Dean, R., Perez, A., Rivera, A. (2014) "Adult Role Models: Feasibility, Acceptability and Initial Outcomes for Sex Education" ("Odrasli uzori: Ostvarivost, prihvatljivost i inicijalni efekti za seksualno obrazovanje") *American Journal of Sexuality Education*, 9:2, 155-175.

Erkut, S., Grossman, J., Frye, A., Ceder, I., Charmaran, L., Tracy, A. (2012) "Can Sex Education Delay Early Sexual Debut?" ("Da li seksualno obrazovanje može ogoditi rani prvi seksualni odnos?") *Journal of Early Adolescence*, 33:4, 482-497.

Gadd, M. and Hinchliffe, J. (2007) "Jiws: A Pick'n'Mix of Sex and Relationship Education Activities" ("Jiws: Seksualno obrazovanje i odnosi – mješavina aktivnosti", FPA, London.

Haste, P. (2013) "Sex Education and Masculinity: The 'Problem' of Boys" ("Seksualno obrazovanje i maskulinitet: 'problem' dječaka"). *Gender and Education*, 25:4, 515-527.

Healthy Respect (2017)

<http://www.healthyrespect.co.uk/SexualHealthEssentialGuide/Pages/SexEducation.aspx>

Hodžić, A., Budeska, J., Štulhofer, A., Irvine, J. (2012) "The Politics of Youth Sexuality: Civil Society and School-Based Sex Education in Croatia" ("Politike seksualnosti mladih: Civilno društvo i seksualno obrazovanje u školama u Hrvatskoj"), *Sexualities*, 15:3/4, 494-514.

Kirby, D., Laris, B., Rollieri, L. (2007) "Sex and HIV Education Programs: Their Impact on Sexual Behaviours of Young People Throughout the World" ("Programi obrazovanja o seksu i HIV-u: Njihov uticaj na seksualno ponašanje mladih ljudi širom svijeta"), *Journal of Adolescent Health*, 40, 206-217.

Kristo, B., Ljubica, C., Krzelj, I. (2016) "Parents' Attitudes on the Introduction of Health Education in the Education System" ("Stavovi roditelja o uvođenju Zdravstvenog obrazovanja u obrazovni sistem"), *Master Sociomed*, 28:4, 278-282.

Moore, E., Harris, T. (2014) "Sex is Like Jelly Beans: Educating Students on the Risks of Oral Sex" ("Seks je kao žele bombone: Edukacija učenika o rizicima oralnog seksa"), *American Journal of Sexuality Education*, 9, 292-307.

PSHE Association (2017) <https://www.pshe-association.org.uk/curriculum-and-resources/search-for-resources>

Rape Crisis Scotland (2017) "Working to End Sexual Violence" ("Rad na okončanju seksualnog nasilja"), <https://www.rapecrisisscotland.org.uk/false-allegations/>

Rashid, S., Mwale, M. (2016) "The Effects of Sex Education on the Risky Sexual Behaviour of School Going Adolescents: A Case Study of Mbenjere Secondary, Ntaja and Nsanama Community Day Secondary Schools" ("Uticaj seksualnog obrazovanja na rizično seksualno ponašanje adolescenata u školi: Analiza slučaja iz srednjih državnih škola Mbenjere, Ntaja i Nsanama"), *Psychology and Developing Societies*, 28:1, 126-138.

Relate (2014) "Relationships and Sex Education in Schools" ("Seksualno obrazovanje i ljudski odnosi u školama"), Relate Policy Position, relate.co.uk

Strange, V., Oakley, A., Forrest, S., Ripple Study Team, (2003) "Mixed Sex or Single Sex Education: How Would Young People Like Their Sex Education and Why?" ("Višespolno ili jednospolno obrazovanje: Kakvo seksualno obrazovanje bi voljeli mladi ljudi i zašto?"), *Gender and Education*, 15:2, 201-214.

UNESCO (2015) Emerging Evidence, Lessons, and Practice in Comprehensive Sexuality Education: A Global Review (Novi dokazi, lekcije i prakse u sveobuhvatnom seksualnom obrazovanju: Globalni pregled), UNESCO, https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/CSE_Global_Review_2015.pdf

WHO (2010) "Standards for Sexuality Education in Europe" ("Standardi za seksualno obrazovanje u Europi") WHO Regional Office for Europe and BZgA, Federal Centre for Health Education, BZgA, Cologne.